

Erken Eğitimin Gelişimsel Geriliği Olan Çocukların Anne-Babalarının Stres ve Depresyon Düzeyleri Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi

*Sevgi Kuçuker
Ankara Üniversitesi

Ozet

Bu çalışmada, gelişimsel geriliği olan 0-4 yaş arasındaki çocukların gelişimini desteklemeye yönelik bir erken eğitim programının anne babaların stres ve depresyon düzeyleri üzerindeki etkisi incelenmiştir. Çalışma grubunu 29 anne ve 28 baba oluşturmuştur. Anne-babaların stres düzeyleri Aile Stres Değerlendirme Ölçeği (ASDO) ile depresyon düzeyleri ise Beck Depresyon Envanteri (BDE) ile değerlendirilmiştir. Program sonasında annelerin stres düzeylerinde anlamlı bir farklılık bulunmazken "çocuğun özellikleri" boyutunda babaların stres puanlarında azalma bulunmuştur. Hem anne hem de babaların BDE puanlarında ise program sonasında anlamlı derecede azalma olduğu görülmüştür. Bulgular anne babaları açısından daha iyi olumlu sonuçların elde edilebilmesi için aile-merkezli erken eğitim/mudahale hizmetlerinin gerekliliğine işaret etmiştir.

Anahtar Sozcukler: Anne-babalarda stres/depresyon gelişimsel geriliği olan çocukları erken eğitim programları

Abstract

This study examined the effects of an early intervention program designed to enhance the development of 0-4 year olds children with developmental delays on their parent's stress and depression levels. A total of 29 mothers and 28 fathers participated in the study. The stress and depression levels of parents were evaluated by using Family Stress Scale (FSS) and Beck Depression Inventory (BDI) respectively. While mothers' stress scores showed no change, fathers' scores on 'child's characteristics' of the FSS decreased and both mothers' and fathers' depression scores decreased after the implementation of the program. The results implied a need for the family focused early intervention services for parents to attain further positive outcomes.

Key Words: Parental stress/depression, children with developmental delays, early intervention programs

Sağlıklı bir çocuğun dünyaya gelmesi bile pek çok aile için stres verici bir olayken ozurlu bir çocuğun varlığı ailenin yapısında, işleyişinde, aile uyelerinin rollerinde önemli değişiklikler yapabilen ve aile bireyleiminin bu değişikliklerle başatme ve duruma uyum sağlamada zorlanmalarına yol açan ek bir stres kaynağı oluşturabilmektedir (Crnic, Friedrich ve Greenberg, 1983, Zetlin, Williamson ve Rosenblatt, 1987) Çocuğun bakımı ve gelişiminde daha fazla sorumluluk üstlenme, diğeri aile uyelerinin gereksinimlerinin yeterince karşılanamaması, çocuğun durumuna ilişkin yeterli bilgiye sahip olmama, uygun tedavi/çözümlerinin sınırlılığı ve bunların ailenin mali kaynaklarını zorlaması, çocuğun durumunu başkalarına açıklama ve çevredeki insanların olumsuz tutumlarıyla başatmede yaşanan güçlük ve gelecekle ilgili kaygılar bu ailelerin normal çocuğa sahip ailelere göre daha fazla stres yaşamalarına neden olabilmektedir (Beckman, 1983, Doğan, 2001, Dyson, 1991, Dyson 1997, Pearson ve Chan, 1993, Walton, 1993) Buna bağlı olarak, aile bireylerinin birbirleriyle ve diğeri insanlarla ilişkilerinin olumsuz yönde etkilenebildiği, anne-babaların atan düzeyde kaygı ve depresyon yaşadıkları, düşük benlik saygısı gösterebildikleri, kişisel doyumlarında azalma ve evlilik ilişkisinde bozulma olabildiği belirtilmektedir (Breslau ve Prabucki, 1987, Kazak ve Marvin, 1984, Longo ve Bond, 1984)

Ozurlu çocuğa sahip anne babalarda, hem araştırmalarda hem de klinik gözlemlerde yüksek stres düzeyinin göstergeleri olarak belirlenen fiziksel, bilişsel, davranışsal ve duygusal belirtilerin olabildiği, suçluluk, kızgınlık ve depresyonun stresin duygusal belirtileri arasında yer aldığı belirtilmektedir (Gallagher Beckman ve Cross, 1983) Araştırmalar, bu anne babaların yaşadıkları uzun süreli (sureğen) stresle bağlantılı olarak normal çocuk anne babalarına göre daha fazla kaygı, tükenmişlik yaşadıkları ve depresif belirtiler gösterebildiklerini ortaya koymaktadır (Akçakın ve Erden 2001, Duygun 2001, Gundoğdu, 1995, Quintner, Glueckauf ve Jackson, 1990, Wilton ve Renaut, 1986)

Ailede ozurlu bir çocuğun varlığının riski arttırmakla birlikte tüm anne babaların daha fazla stres yaşamalarına ve depresif belirtiler göstermelerine neden olmadığı, bunların yaşanmasının çocuğa anne babaya ve aileye ilişkin bazı özelliklere göre farklılaşabildiği görülmektedir (Akkok, 1989, Aydoğan 1999, Gallagher ve ark. , 1983, Kaner, 2001a, Kaner, 2001b, Akt Rousey, Best ve Blacher, 1992) Çocuğun okula başlaması, ergenliğe girmesi gibi gelişimsel geçiş dönemlerinde anne babaların daha yoğun kaygı ve stres yaşadıkları ile sorulurken (Akkok 1989, Gallagher ve ark ,1983), küçük yaşta gelişimsel genliği olan çocuğa sahip anne babaların, çocukla ilgili tanimsal bilgiyi muhtemelen kısa süre önce öğrenmiş olmaları, yeterli bilgiye sahip olmaları, çocuğun durumuna ilişkin belirsizlikler ve bakım gereksinimlerini karşılamadaki güçlükler nedeniyle daha fazla stres yaşayabildikleri belirtilmektedir (Beckman, 1983, Kaner, 2001a Kaner, 2001b, Minnes, 1988, Wilton ve Renaut, 1986) Bu durum ise, özellikle erken çocukluk döneminde anne-babanın çocukla olumlu ve gelişimini destekleyici bir etkileşim kurmasını engelleyebilmektedir (Crnic Greenberg, Ragozin, Robinson ve Basham, 1983)

Ailelerin ozurlu bir çocuğa sahip olmaları nedeniyle yaşadıkları stresle başatme ve duruma uyum çabalarında en önemli etmenlerden birisi, ailenin krizi karşılamaya ilişkin sahip olduğu iç ve dış kaynaklardır Bu kaynaklar, aile bireylerinin kişisel kaynaklarını, ailenin rol yapısı ve organizasyonuna katkıda bulunan aileye ilişkin özellikleri ve ailenin yakın çevresindeki akrabalarından, komşulardan, arkadaşlardan uzmanlardan ve toplumdaki diğeri kurumlardan aldıkları sosyal desteği içerir (Minnes, 1988) Bu tür ailelerin sosyal açıdan soyutlandıklarına arkadaş ve akrabalarla etkileşimlerinin sınırlandırıldığına ilişkin bulgular (Kazak ve Marvin, 1984), yakın aile çevresinden ve diğeri kurumlardan destek alamadıkları takdirde bu ailelerin stres yaşamaya daha eğilimli olabileceklerine işaret etmektedir (Minnes, 1988)

Gelişimsel geriliği olan çocuğa sahip anne babaların çocuklarıyla ilgili gereksinim duydukları konularda yakın çevrelerindeki bireylerden ve uzmanlardan destek almalarının, yaşadıkları stres düzeyini azaltarak duruma uyum yapmalarını kolaylaştırırken, olumlu anne-baba/çocuk etkileşimini ve çocuğun gelişimini desteklemesi beklenebilir. Bu açıdan bakıldığında en önemli destek hizmetlerinden birisi, olabildiğince erken dönemde çocuğa ve aileye verilen eğitim hizmetleridir. Yakın zamana kadar bu hizmetler yalnızca çocuk odaklıyken, son yıllarda çocuğun gelişiminde ve eğitiminde ailenin öncelikli ve vazgeçilemez öneminin anlaşılması ve planlanan müdahalenin başarılı olabilmesi için ailenin bir bütün olarak ele alınması ve gereksinimlerinin karşılanması yaklaşımı kabul görmektedir. Gelişimsel geriliği olan ya da biyolojik ve/veya kültürel nedenlerle gelişimsel gerilik riski taşıyan bebekler ve çocuklar için düzenlenen erken müdahale/egitim programları, çocuğun gelişiminin yanı sıra aileyi desteklemeye yönelik eğitimsel ve terapotik önlemler olarak tanımlanmaktadır (White, Bush ve Casto, 1986). Böylece aile odaklı ya da aile yönelimli olarak adlandırılan erken müdahalenin/egitimin amacı, gelişimsel geriliği olan çocukların ailelerini destekleme sorumluluğunu içerecek biçimde genişletilmektedir (Bailey, McWilliam, Darkes, Hebbeler, Simeons son, Spiker ve Wagner, 1998).

Erken eğitim programına ailenin katılımı, anne baba ve uzman arasındaki etkileşimin artırılmasına, karşılıklı bilgi alışverişini sonucu çocuğun özelliklerinin ve gereksinimlerinin daha iyi tanınmasına, çocuk için uygun eğitimsel amaçları içeren programların hazırlanmasına olanak sağlamaktadır (Succoğlu, 1991). Diğer taraftan bu programlara katılmanın sonucunda çocuğun gelişiminde kendilerinin bir farklılık yaratabildiklerini görmeleri, anne-babaların duygusal olarak rahatlamalarına, yeterlik duygularının gelişmesine, ayrıca benzer durumdaki diğer anne babalarla birlikte olmaları da yalnız olmadıklarını görmelerine ve birbirlerinin deneyimlerin-

den yararlanmalarına yardımcı olabilir.

Yapılan çalışmalarda erken müdahale/egitim programlarının daha çok çocuk açısından yararlarının belirlenmeye çalışıldığı, bu tür programların aileleri açısından etkililiğini değerlendirmeye yönelik çalışmaların sınırlı olduğu görülmektedir. Küçük yaşta engelli bir çocuğun gereksinimleriyle etkili bir şekilde başedebilmek için gerekli aile uyumunu incelemeye, ailelerin yaşadıkları stres önemli bir değişken olmakla birlikte, erken eğitim programlarının etkililiğinin değerlendirilmesinde bu boyutun ihmal edildiği belirtilmektedir (Scott, Sexton, Thompson ve Wood, 1989). Oysa bu programların aile açısından da yararlarının belirlenmesi ile ailenin ozurlu çocuğa sahip olmak nedeniyle yaşadıkları güçlüklerle daha iyi başedebilmelerine yardımcı olabilecek uygun destek hizmetlerinin planlanması mümkün olabilecektir.

Küçük Adımlar Erken Eğitim Programı (KA-EEP), gelişimsel geriliği olan küçük yaşta çocukların gelişimini desteklemek üzere anne-babalara çocuğun özellikleri ve gelişimini nasıl destekleyebilecekleri konusunda bilgi ve becerilerin kazandırılmasına yönelik çocuk odaklı bir erken eğitim programıdır (Kobal 2001). Temelde çocuğun gelişiminin desteklenmesi hedeflenmekte birlikte bu tür programlarda anne babaların uzmanlarla etkileşim içinde olmalarının, çocukla ilgili gereksinim duydukları bilgileri almalarının, çocuğun gelişiminde kendi katkılarına görmelerinin ve diğer anne babalarla deneyimlerini paylaşmalarının, tanıyı izleyen ve göreceli olarak daha fazla güçlük yaşadıkları bu erken dönemde anne babalara sosyal/duygusal açıdan destek sağlayarak, stres ve depresyon düzeyinde olumlu yönde farklılık yaratması beklenebilir. Bu noktadan yola çıkarak yapılan bu çalışmada Küçük Adımlar Erken Eğitim programına katılmanın, gelişimsel geriliği olan çocuğa sahip anne ve babaların stres ve depresyon düzeylerinde farklılık yaratmayacağına ilişkin belirlenmesi amaçlanmıştır.

YONTEM

Çalışma Grubu

Çalışma grubunu, Ankara İli'nde yaşayan, 1997-98 ve 1998-99 yıllarında Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi, Özel Eğitim Birimi'nde uygulanan KAEEP'na katılan, gelişimsel geriliğe sahip 32 çocuğun anne ve babaları oluşturmuştur. 25 çocuğun hem anne hem de babasından, 4 çocuğun yalnızca annesinden, 3 çocuğun ise babasından değerlendirme verileri toplanabilmiştir. Böylece çalışma grubunda 29 anne ve 28 baba yer almıştır. Babalardan birisinin depresyon boyutundaki son ölçüm verileri eksik olduğundan, bu boyuttaki analizler 27 babanın verileri üzerinden yapılmıştır. Çocukların 18'i kız, 14'u erkek olup, yaşları 3-43 ay arasındadır ($X=18.58$ ay). Tıbbi raporlarından çocukların Down Sendromu, serebral palsi, nedeni bilinmeyen gelişimsel gerilik tanıları aldıkları görülmektedir. KAEEP'na katılan çocukların gelişimi Küçük Adımlar Gelişim Becerileri Envanteri (Pictorse ve Treolar, 1996) ile değerlendirilmiş, takvim yaşına göre kazanmaları gereken becerilerin %50 den fazlasını kazanmış olanlar hafif derecede, %50'den azını kazanmış olanları ise ağır derecede gelişimsel geriliğe sahip olarak kabul edilmişlerdir (Sucuoğlu, Cebe-Bakkaloğlu, Ozenmiş ve Kaygusuz, 2001). Bu değerlendirmeye göre çalışma grubunu oluşturan 32 çocuğun %65.6'sı ($n=21$) hafif, %34.4'u ($n=11$) ise ağır derecede gelişimsel geriliğe sahiptir. Annelerin yaş ortalaması 27.96 olup, %42.9'u ilköğretim, %46.4'u orta öğretim ve %10.7'si yüksek öğrenim mezunudur. Yaş ortalaması 31.45 olan babaların %14.8'i ilköğretim, %59.3'u orta öğretim ve %25.9'u yüksek öğrenim mezunudur. Gelir düzeyi açısından, anne babaların daha çok alt ve orta gelir grubundaki ailelerden geldikleri görülmektedir. KAEEP na katılan anne-babalar programın yürütülme sürecinde, bu program dışında herhangi bir kumandan benzeri bir hizmet almayan anne babalardır.

Veri Toplama Araçları

Bu çalışmada anne-babaların stres düzeylerini belirlemek üzere Holroyd (1974) tarafından geliştirilen "Questionnaire on Resources and Stress -

QRS" ölçeğinin Friedrich, Greenberg ve Crnic (1983) tarafından geliştirilen kısa formundan (QRS-F) yararlanılmıştır. QRS-F, "Aile Stres Değerlendirme Ölçeği - ASDO" adıyla Türkçe ye çevrilmiş geçerlik ve güvenilirlik çalışmaları yapılarak (Kuçuker, 1998, yayınlanmamış araştırma raporu) bu çalışmada kullanılmıştır. Anne babaların depresyon düzeyleri ise Beck Depresyon Envanteri (Akt Hıslı, 1988, 1989) ile değerlendirilmiştir.

Aile Stres Değerlendirme Ölçeği (ASDO) Otuzbirli, 15 ölçekten ve 285 maddeden oluşan QRS'nin geniş bir yaş aralığındaki çocukların ailelerinin stres düzeylerini ölçmede yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir. Ölçeğin çeşitli grupların (ozurlu/normale çocuk anne babalarının, farklı özür türü ve derecesine sahip çocuk anne babalarının) stres düzeylerini ayırtmada geçerli olduğunu gösteren araştırma bulguları belirtilmektedir (Holroyd 1987). Holroyd'un geliştirdiği 66 maddelik kısa formun, ülkemizde Akkok (1989) tarafından, yaş ortalaması okul çağı olan çocukların aileleri ile geçerlik ve güvenilirlik çalışmaları yapılmıştır. Ancak QRS'nin okul öncesi yaştaki çocukların aileleriyle kullanımına ilişkin daha fazla veri toplanması önerilmektedir (Scott ve ark., 1989).

QRS'den, Friedrich ve arkadaşlarının (1983) geliştirdikleri ve psikometrik olarak daha güçlü bir araç olan QRS-F, doğru/yanlış türü yanıtlanan 52 maddeden oluşmaktadır. Ölçekten alınan yüksek puanlar, yüksek stres düzeyine işaret etmekte ve genel stres düzeyinin göstergesi olarak kullanılan toplam puanın yanı sıra dört ayrı faktör (Anne/babanın ve ailenin problemleri, Karamsarlık, Çocuğun özel ihtiyaçları ve Çocuğun fiziksel sınırlılıkları) puanı elde edilebilmektedir. Normal ve ozurlu çocuk anne babalarından oluşan bir örneklem grubu için ölçeğin Kuder Richardson güvenilirlik katsayısı .95, zihinsel engelli çocuk annelerinden oluşan bir örneklem grubu için ise .93 olarak bulunmuştur. QRS-F'nin faktörlerinin, çeşitli ölçeklerle eş zamanlı (concurrent) geçerliğe sahip olduğu görülmüştür.

Kuçuker (1998, yayınlanmamış araştırma raporu) tarafından Aile Stres Değerlendirme Ölçeği (AS

DO) adıyla Türkçe'ye çevrilen QRS-F'nin 0-5 yaş arası normal ve ozurlu çocuğa sahip anne babalardan oluşan bir örneklem grubu üzerinde geçerlik ve güvenilirlik çalışması yapılmıştır. Bu çalışma sonucu 49 maddeden oluşan ölçeğin yapılan faktör analizinde dört faktörlü bir yapıya sahip olduğu görülmüştür. "Karamsarlık" adı verilen Birinci faktör, ölçeği ya nıtlayan aile bireyinin, çocuğun şimdiki ve gelecek teki durumuna ilişkin olumsuz duygu ve düşüncele rini, "Çocuğun işlevlerindeki sınırlılıklar" olarak adlandırılan ikinci faktör, ölçeği yanıtlayan kişinin, çocuğun fiziksel ve bilişsel yeterliliğindeki sınırlılık lara ilişkin algısını, "Çocuğun özellikleri" olarak adlandırılan üçüncü faktör, ölçeği yanıtlayanın ço cuğun güç kısıtlılık ve davranış özelliklerine ilişkin al gısını ve "Anne-babanın ve ailenin problemleri" adı verilen dördüncü faktör ise, kişinin kendisine, di ğer aile üyelerine ya da tüm aileye ilişkin algıladığı problemleri değerlendirmektedir. Ozurlu ve normal çocuk anne-babaları arasında yapılan karşılaştırmalar, ölçeğin ayırtıcı geçerliğe sahip olduğunu göstermiştir. Normal ve ozurlu çocuk anne babalarından oluşan örneklem grubu için Cronbach alfa katsayısı tüm ölçek için .91, alt boyutlar için sırasıyla, .88, .87, .73 ve .69 olarak bulunmuştur. Ozurlu ve normal çocuğu olan anne baba gruplarının tüm ölçek için ayrı ayrı hesaplanan Cronbach alfa katsayısı her iki grup için de .90 olarak bulunmuştur. Bu çalışmadan sonra Kaner (2001 baskıda) tarafından da QRS-F'nin, 1-18 yaş grubundaki işitme ve zihinsel engel li çocukların anne-babalarıyla geçerlik ve güvenilirlik çalışmaları yapılmıştır.

Beck Depresyon Envanteri (BDE) Beck tarafından (Akt Hıslı 1988, 1989) geliştirilen bu ölçek, depresyonda görülen vegetatif, duygusal, bilişsel ve motivasyonel alanlarda ortaya çıkan belirtileri ölçmeye yönelik, kendini değerlendirme türü bir ölçektir. Depresyon tanısı konmasını değil depresyon belirtilerinin derecesinin objektif olarak belirlenmesini amaçlayan ölçekte 21 madde bulunmaktadır. Maddeler, depresif belirtilerin derecesine göre azdan çoğa doğru sıralanmış ve 0-3 arası puanlanan dört seçeneğe sahiptir.

Çok sayıda araştırmada kullanılan ölçeğin geççilği, güvenilirliği ve faktor yapısı gibi psikometrik özellikleri yurt dışında ve ülkemizde gerek psikiyatrik ve gerekse normal örneklem grupları üzerinde değerlendirilmiştir. Bu konudaki çalışmaları gözden geçiren ve ülkemizde ölçekle ilgili geçerlik, güvenilirlik çalışmaları yapan Hıslı (1988-1989) ölçeğin, depresyonun tanı ve ciddiyet derecesinin belirlenmesine yardımcı olabilecek objektif bir araç olarak Türk örneklem gruplarıyla da kullanılabilirliğini belirtmektedir.

İşlem

1996 yılından beri ülkemizde uygulanmakta olan KAEEP, 0-4 yaş arasında gelişimsel geriliği olan küçük çocukları ve aileleriyle eve dayalı olarak yürütülen bir erken eğitim programıdır (Bkz Kobal 2001). Bu çalışmada KAEEP'nin uygulanmasına başlamadan önce anne-babaların ASDO ve BDE yı doldurmaları sağlanmıştır. Programın ilk aşamasında Özel Eğitim Biriminde yürütülen dört haftalık anne baba eğitiminde anne babalara öncelikle erken eğitim programlarının amacı, aile ve çocuk açısından yararları vb konularda bilgi verilmiş, KA DEP'in nasıl yürütüleceği ve sekiz kısıptan oluşan KAEEP materyalinin kullanımına ilişkin açıklama yapılmıştır. Programda çocuğun özellikleri ve gelişimini nasıl destekleyebilecekleri konusunda anne babalara bilgi ve beceriler kazandırılmaya çalışılmış, bu amaçla çocuğun gelişimini değerlendirme bireysel eğitim programını oluşturma, temel öğretme becerileri ortam düzenleme çocuğun programında yer alan becerilere yönelik etkinlikleri uygulama, kayıt tutma, çocukta gelişmeleri değerlendirme vb konularda bilgileri verilmiştir. Birimdeki anne baba eğitim programının ardından yedi ay süreyle eve dayalı eğitim çalışmaları yürütülmüş, bu çalışmalarda KAEEP konusunda eğitim alan aile rehberleri haftalık ev ziyaretleriyle programın uygulanması konusunda anne-babalara rehberlik yapmışlardır. Bu süreçte ayda bir kez Özel Eğitim Biriminde yapılan toplantılarda, anne babaların çocuklarıyla ve evdeki çalışmalarla ilgili deneyimlerini uzmanlarla ve diğer anne babalarla paylaşmalarına fırsat verilmiş, yaşadıkları güçlükler gözden geçirilmiş ve uygun çözümler tartışılmıştır. Bunun yanı sıra

ra anne-babaların çocuklarına ilişkin gereksinim duydukları konulara (örn beslenme, tuvalet eğitimi, davranış problemleri vb) ve mevcut tıbbi/egitimsel hizmetlere ilişkin bilgilendirilmeleri sağlanmıştır. On-testlerin uygulanmasından sonra toplam sekiz ay süren KAEEP uygulamasının ardından, anne-babalar ASDO ve BDE'yi son-test olarak bir kez daha doldurmuşlardır.

BULGULAR

Bu bölümde sırasıyla KAEEP'na katılmanın anne ve babaların stres ve depresyon düzeylerinde farklılığa yol açıp açmadığını belirlemek üzere yapılan analizler sonucu elde edilen bulgulara yer verilmiştir

KAEEP'nın Anne-Babaların Stres Düzeyleri Üzerindeki Etkisine İlişkin Bulgular:

Anneler ile babaların ASDO on ölçüm puanları arasında anlamlı farklılıklar olduğu görülmüş, bu nedenle de iki grubun ASDO'nun tüm ölçek ve alt boyutlarından aldıkları on-son ölçüm puan ortalamaları arasındaki farkın anlamlılığı, anne ve babaları için ayrı ayrı tekrarlanmış ölçümler için tek yönlü varyans analizi ile sınanmıştır. Tablo 1'de annelerin ASDO'nun tüm ölçek ve alt boyutlarına ilişkin on-son ölçüm puan ortalamaları, standart sapmaları ve varyans analizi sonuçları verilmiştir.

	On Ölçüm n=29		Son Ölçüm n=29		F	p
	x	ss	x	ss		
I.Boyut (Karamsarlık)	9.27	4.28	8.26	4.27	2.379	0.134
II.Boyut (Çocuğun işlevlerindeki sınırlılıklar)	4.02	3.78	3.96	4.47	0.009	0.927
III.Boyut (Çocuğun özellikleri)	0.76	1.24	1.31	1.87	3.378	0.077
IV.Boyut (Anne babanın ve ailenin problemleri)	2.90	2.01	2.82	1.81	0.097	0.758
Tüm Ölçek	16.97	8.02	16.35	10.37	0.215	0.646

Tablo 1: Annelerin ASDO'nun Tüm Ölçek ve Alt Boyutlarına İlişkin On-Son Ölçüm Puan Ortalamaları Standart Sapmaları ve Varyans Analizi Sonuçları

Tablo 1'de görüldüğü gibi annelerin ASDO'nun tüm ölçek ve alt boyutlarına ilişkin on-son ölçüm puan ortalamaları arasında anlamlı bir farklılık bulunmamıştır. Dolayısıyla KAEEP'na katılmanın annelerin stres düzeylerinde anlamlı bir farklılığa yol açmadığı söylenebilir.

KAEEP sonrasında babaların stres düzeylerinde farklılık olup olmadığını belirlemek üzere, babaların ASDO'nun tüm ölçek ve alt boyutlarından aldıkları on-son ölçüm puanlarına tekrarlanmış ölçümler için tek yönlü varyans analizi uygulanmış ve sonuçlar Tablo 2'de sunulmuştur.

	On Ölçüm n=28		Son Ölçüm n=28		F	p
	x	ss	x	ss		
I.Boyut (Karamsarlık)	6.82	4.28	6.97	4.42	0.049	0.826
II.Boyut (Çocuğun işlevlerindeki sınırlılıklar)	5.79	4.49	6.22	5.10	0.377	0.545
III.Boyut (Çocuğun özellikleri)	1.71	1.80	1.00	1.81	4.839	0.037
IV.Boyut (Anne babanın ve ailenin problemleri)	2.63	1.62	2.27	1.91	0.803	0.378
Tüm Ölçek	16.96	9.38	16.45	10.88	0.142	0.709

Tablo 2: Babaların ASDO'nun Tüm Ölçek ve Alt Boyutlarına İlişkin On-Son Ölçüm Puan Ortalamaları Standart Sapmaları ve Varyans Analizi Sonuçları

Babaların ASDO'nun "Karamsarlık", "Çocuğun işlevlerindeki sınırlılıklar" ve "Anne-babanın ve ailenin problemleri" alt boyutları ile tüm ölçek puanlarında program sonrasında anlamlı bir farklılık bulunmazken, yalnızca "Çocuğun özellikleri" alt boyutunda on-son ölçüm puan ortalamaları arasında anlamlı bir farklılık bulunmuştur [$F_{(1,27)} = 4.839$, $p < 0.05$]. Babaların bu alt boyuttaki stres puanlarında program sonrasında anlamlı derecede azalma olduğu görülmüştür.

KAEEP'nın Anne-Babaların Depresyon Düzeyleri Üzerindeki Etkisine İlişkin Bulgular:

Program öncesinde anne ve babaların BDE on

ölçüm puanları arasında anlamlı bir farklılık olduğu saptanmış, bu nedenle de KAEEP'na katılmanın depresyon düzeylerinde bu farklılığa yol açıp açmadığını belirlemek üzere anne ve babaların BDE ön ve son ölçüm puan ortalamaları arasındaki farkın anlamlılığı her iki grup için ayrı ayrı tekrarlanmış ölçümleri için tek yönlü varyans analizi ile sınanmış ve sonuçlar Tablo 3'de birlikte sunulmuştur. Program sonrasında babalardan birisinin BDE son ölçüm verileri olmadığı için, analizler 27 babanın verileri üzerinden yapılmıştır.

Anneler	Ön Ölçüm		Son Ölçüm		F	p
	x	ss	x	ss		
(n=29)	18.14	10.03	13.48	10.93	11.378	0.002
Babalar (n=27)	11.33	6.86	8.48	7.32	7.558	0.011

Tablo 3- Annelerin ve Babaların BDE Ön-Son Ölçüm Puan Ortalamaları, Standart Sapmaları ve Varyans Analizi Sonuçları

Yapılan analizler sonucunda annelerin BDE ön ve son ölçüm puan ortalamaları arasındaki fark anlamlı bulunmuştur [$F_{(1,28)} = 11.378, p < .05$]. Annelerin program öncesi BDE puan ortalamasının (18.14), program sonrasında anlamlı ölçüde azaldığı (13.48) görülmektedir.

Tablo 3 incelendiğinde babalar için de benzer sonuçların ortaya çıktığı, babaların BDE ön-son ölçüm puan ortalamaları arasında da anlamlı farklılık bulunduğu görülmektedir [$F_{(1,26)} = 7.558, p < .05$]. Babaların program öncesindeki BDE puan ortalamasında (11.33), program sonrasında anlamlı ölçüde azalma (8.48) olmuştur.

TARTIŞMA

Bu çalışmada, gelişimsel geriliği olan küçük yaşta çocukların gelişimini desteklemek üzere anne-babalara bilgi ve beceri kazandırmaya yönelik bir erken eğitim programına katılmanın anne-babaların stres ve depresyon düzeylerinde farklılık yaratıp yaratmadığı incelenmiştir. KAEEP'nin anne ve babaların stres düzeyleri üzerindeki etkisini belirle-

mek üzere yapılan analizler sonucunda, annelerin program sonrasında ASDO'nun tüm ölçek ve alt boyut puanlarında anlamlı bir farklılık bulunmazken, babaların yalnızca "Çocuğun özellikleri" boyutundaki puan ortalamasının anlamlı ölçüde azaldığı, babaların bu boyutta program sonrasında daha az stres ifade ettikleri belirlenmiştir. "Çocuğun özellikleri" boyutundaki maddeler incelendiğinde (Örn " 'na bakmak bana gerginlik verir", " 'u dışarı çıkarttığım zamanlar rahatsızlık duyuyorum"), daha çok anne-babaların, çocuğun güç kişilik ve davranış özellikleriyle ilişkili algılarının değerlendirildiği görülmektedir. Program öncesinde babaların bu boyuttaki puan ortalamalarının (17.1), annelerinkinin (0.76) yüksek olduğu görülmüştür. Bu durum, babaların çocukla iletişim kurmada ve gerek aile gerekse toplum içerisinde çocuğun bu özellikleriyle ilgili olarak daha fazla güçlük yaşadıklarına işaret edebilir. Babaların programa katılan benzer durumdaki diğer anne babalarla deneyimlerini paylaşmaları yalnız olmadıklarını ve çocuklarının özellikleriyle ilgili farklı bakış açılarına girmelerine ve çocuğa ilişkin algılarında değişmeye, bu başka deyişle çocuğun özellikleriyle ilgili daha az rahatsızlık duymalarına yardımcı olmuş olabilir.

KAEEP'na katılmanın genel olarak anne ve babaların stres düzeylerinde anlamlı bir farklılık yaratmadığına ilişkin olarak bu çalışmada elde edilen bulguya benzerlik gösteren araştırma sonuçlarına rastlanırken (McKinney ve Peterson, 1987), bazı araştırmalarda ise uygulanan erken eğitim programı sonrasında anne babaların stres düzeylerinde artma olduğu görülmektedir. Anne-babaların, çocuğun eğitim programına oldukça yoğun katılımını gerektiren, fazlaca zamanlarını alan, evdeki diğer çocukların ihmal edilmesine neden olabilen bazı eğitim/mudahale programlarının, gerçekte anne-babaların stres düzeylerini daha da arttırabileceği belirtilmektedir (Bailey ve Simeonsson 1988, Shonkoff ve Meisels, 1992). Diğer taraftan uygulanan erken eğitim programlarının, anne babaların stres düzeylerinde azalmaya yol açtığını gösteren araştırma bulguları da mevcuttur (Bennett ve Algozzine, 1983, Richter-Kanik, 1998).

KAEEP sonrasında anne-babaların stres düzeylerinde farklılaşma (azalma) olmaması, çeşitli nedenlerden ortaya çıkmış olabilir. Anne-babaların stres düzeylerini ölçmek üzere kullanılan ASDO'nun alt boyutları ve maddeleri incelendiğinde özellikle “**Çocuğun işlevlerindeki sınırlılıklar**” alt boyutunda (Orn “oyunlara ve sportif etkinliklere katılabilir”, “yardımsız olarak yürüyebilir”) programdan sonra anne-babaların yaşadıkları stresin, katıldıkları kısa süreli bir program sonunda kolayca değişmeyecek, çocuğun görel olarak daha uzun dönemli yetersizlikleri ile ilişkili olabileceği düşünülmektedir. Ölçeğin “**Anne babanın ve ailenin problemleri**” alt boyutunda, daha çok çocuğun durumunun, aile bireylerine ve ailenin yaşamına getirdiği sınırlılıkları değerlendirmektedir. Programa katılan anne babaların, çocuklarının küçük yaşta olması nedeniyle bakım sorumluluklarının ağırlıklı olarak sürmesi, anne-babaların bu boyutta program sonrasında da benzer düzeyde stres yaşamalarına yol açmış olabilir. Diğer taraftan kısa program sürecinde, anne babaların beklentilerini karşılayacak ölçüde çocuğun gelişiminde belirgin ilerlemeler olmaması, ilerlemeler olsa bile, uzun dönemde çocuğun ne ölçüde kendine yetici hale gelebileceği özellikle de anne-babaları hayatta olmadıkları zaman çocuğa kimin bakacağı konusundaki belirsizlikler ve varolan hizmetlerin çok yetersiz olması gibi etmenler, anne babaların gelecekle ilgili olumsuz duygular ve beklentileri içinde olmalarına yol açabilir. Bu durum, “**Karamsarlık**” alt boyutunda, program sonrasında anne babaların stres düzeylerinde azalma olmamasını açıklayıcı nedenlerden birisi olarak görülebilir. Dolayısıyla program sonrasında anne babaların stres düzeylerinde farklılık olmamasına ilişkin elde edilen bulgular, ASDO'nun, bu tür kısa süreli erken eğitim programlarında anne baba stresini değerlendirmede kullanımı konusunda dikkatli olunması gerektiğine işaret edebilir.

Engelli çocukların anne babalarının yaşadıkları stresin; uzun süreli bağımlılığı, daha fazla bakım sorumluluğunu çocuğun gelecekteki yeterliliğine ilişkin endişeleri ve sosyal ilişkilerden soyutlanmayı içerdikleri belirtilmektedir (Wolf, Noh, Fisman ve

Speechley, 1989) Bailey ve Simeonsson (1988), anne babaların katıldıkları bir programın etkililiğini değerlendirirken, “stres” in, bir sonuç ölçümü olarak alınmasına dikkatli yaklaşılması gerektiğini vurgulamaktadırlar. Yazarlar, ailede engelli bir çocuğun varlığının, kalıcı şekilde yüksek strese yol açma olasılığının fazla olduğunu, erken eğitim/mudahale programlarının, aileye destek sağlayabilmekle birlikte, anne babaların stres düzeylerinde önemli derecede değişiklik beklemenin gerçekçi olmayabileceğini ileri sürmektedirler. Bunun yerine bir programın, ailenin özgün gereksinim ve amaçlarını yerine getirmelerini kolaylaştırma derecesini belirlemenin, programın etkililiği konusunda daha yararlı bir gösterge olabileceğini belirtmektedirler.

Bu çalışmada, program sonrasında anne babaların stres düzeylerinde azalma olmamasında, KAEEP'nin amacı, içeriği, yürütülme biçimi gibi programa ilişkin özellikler de rol oynamış olabilir. Uygulanan programda, anne-babaların eğitime aktif katılmaları yoluyla, esas olarak çocukların gelişiminin desteklenmesi amaçlanmış programın içerdiği, anne babalara çocuklarının özelliklerini, yeterlik ve sınırlılıklarını daha iyi tanımalarına, onun gelişimini desteklemede neler yapabileceklerine ilişkin bilgi ve becerilerin kazandırılmasına yönelik etkinliklerden oluşmuştur. Oysa çocuğun yanı sıra aile açısından da daha olumlu sonuçların ortaya çıkabilmesi için erken müdahale hizmetlerinin, “aile destek hizmetleri” şeklinde daha kapsamlı kavramsallaştırılarak, her ailenin özgün gereksinimleri, öncelikleri ve amaçları doğrultusunda eğitim, yönlendirme psikolojik yardım vb hizmetleri içerecek biçimde düzenlenmesi gerekmektedir (Turnbull, 1988). Özellikle anne babalara bilgilendirmenin yanı sıra psikolojik destek vermeye yönelik hizmetleri de içeren müdahale programlarının, aileler açısından olumlu sonuçlarını gösteren araştırma bulguları mevcuttur (Bennett ve Algozzine, 1983, Davis ve Rushton, 1991). Bundan sonra yürütülecek erken müdahale programlarının, bu hizmetleri içerecek biçimde planlanmasının önemli olduğu düşünülmektedir.

KAEPP'na katılan ve çalışma grubunu oluşturan ailelerin daha çok alt ve orta gelir grubundan olması, özellikle bazı ailelerin temel (birincil) gereksinimlerini karşılamada ciddi sıkıntı yaşamaları, diğer taraftan çalışan annelerin çocuğa bakıcı bulma ve bakımı konusunda zorlanmaları ya da kendilerine yeterli zaman ayıramamaları gibi etmenler de, programın etkisinden bağımsız olarak anne babaların streslerinin devam etmesine yol açabilir. Ülkemizde özellikle altı sosyo-ekonomik düzeyden gelen ailelerle yapılan erken eğitim çalışmalarında hem çocuk hem aile açısından olumlu sonuçların ortaya çıkabilmesi açısından, bu tür ailelerin yaşam koşullarını iyileştirici/destekleyici çabalara da gereksinim olduğu düşünülmektedir.

Araştırmada KAEPP'na katılımın anne babaların stres düzeylerinin yanı sıra depresyon düzeyinde bir farklılık yaratıp yaratmadığı da incelenmiştir. Analiz sonuçları program sonrasında hem annelerin hem de babaların depresyon puanlarında anlamlı ölçüde azalma olduğunu göstermektedir. Programın dört haftalık aile eğitimi sürecinde ve bunu izleyen yedi aylık eve dayalı eğitim süresi boyunca Özel Eğitim Birimi'nde yapılan aylık toplantılarda, KAEPP'ni yuuten ya da dışarıdan davet edilen uzmanlar anne-babalara çocuklarının özellikleri, gelişimini nasıl destekleyebilecekleri, bakımı, beslenmesi vb. konularda karşılaştıkları güçlüklerin giderilmesi/azaltılmasına yardımcı olabilecek bilgiler vermişlerdir. Bu toplantılarda anne-babaların çocuklarıyla ilgili merak ettikleri konularda soru sormalarına, tartışmalarına, birbirleriyle deneyimlerini paylaşmalarına fırsat verilmiştir. Anne-babaların bu süreç içerisinde çocuğun eğitimine katılmaları, çocuğun gelişimini destekleme ve gereksinimlerini karşılamada daha yeterli hale gelmeleri, kendinden memnuniyet ve anne-baba olarak yeterlik duygularının artmasına yardımcı olmuş olabilir. Diğer taraftan kendilerine benzer durumdaki ailelerle tanışmalarının deneyimlerini paylaşmalarının bu anne babaların "bir grubun üyesi" olarak sosyal destek görmelerine, yaşadıkları yalnızlık ve soyutlanma duygularının azalmasına yardımcı olduğu düşünülebilir.

KAEPP sonrasında anne-babaların ASDO ile ölçülen genel stres düzeylerinde önemli bir farklılık olmazken, BDE'de ifade ettikleri depresif belirtilerde anlamlı derecede azalmanın olması dikkat çekicidir. Bu sonuç, ailenin ozurlu bir çocuğa ilişkin yaşadığı stresin ve aile uyumunun farklı yönleri olduğuna program sonrasında ailenin yaşadığı stresin çeşitli yönlerinin görece daha kalıcı bir doğaya sahipken, programın, anne baba uyumunun bir yönünde (depresif belirtiler) yardımcı olduğuna işaret eder. Anne-babaların katıldıkları kısa süreli bu programda çocuğun gelişiminde olumlu yönde kazanımlar söz konusu olsa bile (Sucuoğlu ve ark. 2001, Sucuoğlu, Kuçuker ve Kobal, 1997) çocuktaki gelişimsel gerilik süregelen bir durumdur ve buna bağlı olarak anne-babaların yaşadıkları stresin devam etmesi olasıdır. Buna karşın anne-babaların program süresince çocuğun durumuna ve gelişimini nasıl destekleyecekleri ne ilişkin bilgiler edinmeleri, diğer anne babalarla deneyimlerini paylaşmaları, yaşadıkları stresle başetme yollarını öğrenmelerine ve böylece depresif belirtiler de azalmaya yol açmış olabilir.

Gelişimsel geriliği olan çocuklara ve ailelerine yönelik erken müdahale/eğitim programlarının ülkemizde oldukça sınırlı olduğu, ailelerin çoğunluğunun bu hizmetlerden yararlanamadığı görülmektedir. A U Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Birimi'ne başvuran ailelerin hepsinin programa katılmaya çok istekli olmaları ve sadece araştırma amaçları ön plana alınarak bazı ailelerin kontrol grubu olarak beklentilerinin etik olmaması nedeniyle çalışmada bir kontrol grubu oluşturulamamıştır. Çalışmanın bu sınırlılığı gözönüne alınarak, program sonunda anne babaların ifade ettikleri depresif belirtilerde görülen azalmanın yalnızca programın etkisine bağlı olmayabileceği elde edilen sonuçların kontrol grubunu da içerecek şekilde düzenlenecek araştırmalarla doğrulanması gerekli görülmektedir. Ayrıca şimdiki çalışmada program sonrasında anne babaların depresyon düzeylerinde görülen azalmanın devam edip etmeyeceğini ve uzun dönemde stres düzeylerinde bir farklılaşma olup olmayacağını belirlemek üzere izleme çalışmasının yapılmasının da yararlı olacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Akçakın M & Erden G (2001) Otizm tanısı konmuş çocukların anne ve babalarındaki ruhsal belirtiler *Çocuk ve Gençlik Ruh Sağlığı Dergisi* 8(1) 2-10
- Akkok F (1989) Ozurlu bir çocuğa sahip anne babaların kaygı ve endişe düzeyini ölçme aracının güvenilirlik ve geçerlilik çalışması *Psikoloji Dergisi* 7(23) 26-38
- Aydoğan A A (1999) *Ozurlu çocuğa sahip anne babaların umutsuzluk duyularının belirlenmesi* Yayınlanmamış doktora tezi H U Sağlık Bilimleri Enstitüsü Ankara
- Bailey D B McWilliam R A Darkes L A Hebbeler K Simeonsson R J Spiker D & Wagner M (1998) Family outcomes in early intervention: A framework for program evaluation and efficacy research *Exceptional Children* 64(3) 313-328
- Bailey D B & Simeonsson R J (1988) *Family assessment in early intervention* New York: Macmillan Publishing Company
- Beckman J P (1983) Influence of selected child characteristics on stress in families of handicapped infants *American Journal of Mental Deficiency* 88(2) 150-156
- Bennett T & Algozzine B (1983) Effects of family oriented intervention with young handicapped children on indicators of parental stress *Reports Descriptive EC* 190-937 1-21
- Breslin N & Pribucki K (1987) Siblings of disabled children *Archives of General Psychiatry* 44 1040-1046
- Crnic K A Friedrich W N & Greenberg M T (1983) Adaptation of families with mentally retarded children: A model of stress coping and family ecology *American Journal of Mental Deficiency* 88(2) 125-138
- Crnic K A Greenberg M T Ragozin A S Robinson N M & Bisham R B (1983) Effects of stress and social support on mothers and premature and full term infants *Child Development* 54 209-217
- Davis H & Rushton R (1991) Counselling and supporting parents of children with developmental delay: a research evaluation *Journal of Mental Deficiency Research* 35 89-112
- Dogan M (2001) *İşitme engelli çocuğa sahip çevrelerinin çeşitli psikolojik değişkenleri açısından değerlendirilmesi* Yayınlanmamış yüksek lisans tezi A U Sosyal Bilimler Enstitüsü Ankara
- Duygun T (2001) *Zihinsel engelli ve sağlıklı çocuk annelerinde stres belirtileriyle başa çıkma tarzları ve alınan sosyal desteklerin tükenmişlik düzeyine etkisi* Yayınlanmamış yüksek lisans tezi A U Sosyal Bilimler Enstitüsü Ankara
- Dyson L L (1991) Families of young handicapped children: Parental stress and family functioning *American Journal on Mental Retardation* 95 623-629
- Dyson L L (1997) Fathers and mothers of school age children with developmental disabilities: Parental stress, family functioning and social support *American Journal on Mental Retardation* 102(3) 267-279
- Friedrich W N Greenberg M T & Crnic K A (1983) A short form of the Questionnaire on Resources and Stress *American Journal of Mental Deficiency* 88(1) 41-48
- Gallagher J J Beckman P & Cross A H (1983) Families of handicapped children: Sources of stress and its amelioration *Exceptional Children* 50(1) 10-19
- Gundogdu F B (1995) *Ottistik ve normal çocuğu olan anne babaların zihinsel sorunlarının algılamaları ve bazı değişkenleri bakımından karşılaştırılması* Yayınlanmamış yüksek lisans tezi A U Sosyal Bilimler Enstitüsü Ankara
- Hıslı N (1988) Beck Depresyon Envanteri'nin geçerliliği üzerine bir çalışma *Psikoloji Dergisi* 6(22) 118-126
- Hıslı N (1989) Beck Depresyon Envanteri'nin üniversite öğrencileri için geçerliliği güvenilirliği *Psikoloji Dergisi* 7(23) 3-13
- Holroyd J (1974) The Questionnaire on Resources and Stress: An instrument to measure family response to a handicapped family member *Journal of Community Psychology* 2 92-94
- Holroyd J (1987) *Questionnaire on Resources and Stress for families with chronically ill or handicapped members* Brandon VT: Clinical Psychology Publishing Co Inc
- Kaner S (2001a) *Biskidi Aile Stresini Değerlendirme Ölçeği'nin (The Questionnaire on Resources and Stress/FQRS) ülkemize uyarılama çalışması* A U Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi
- Kaner S (2001b) Haziran) Zihinsel engelli ve işitme engelli çocukları olan ailelerin algıladıkları stres ve sosyal destek düzeyleri *Uluslararası Özel Eğitim Konferansı* nda sunulmuş bildiri Antalya
- Kazak A E & Marvin R S (1984) Difficulties, difficulties and adaptation: Stress and social networks in families with a handicapped child *Family Relations* 33 67-77
- Kobal G (2001) *Kuşuk adımlar erken eğitim projesi (1-17) Kuşuk Adımlar Erken Eğitim Programı* İstanbul Zihinsel Engellilere Destek Derneği
- Kuçuker S (1998) Aile Stres Değerlendirme Ölçeği'nin okul öncesi yaşta çocukların anne babalarıyla geçerlilik ve güvenilirliğine ilişkin bir çalışma Yayınlanmamış Araştırma Raporu Ankara Üniversitesi
- Longo D C & Bond L (1984) Families of the handicapped children: Research and practice *Family Relations* 33 57-65
- McKinney B & Peterson R A (1987) Predictors of stress in parents of developmentally disabled children *Journal of Pediatric Psychology* 12 133-150
- Minnes P M (1988) Family resources and stress associated with having a mentally retarded child *American Journal on Mental Retardation* 93(2) 184-192

- Pearson V & Chan TW (1993) The relationship between parenting stress and social support in mothers of children with learning disabilities: A Chinese experience *Social Science Medicine* 37(2) 267-274
- Pieterse M & Treolu R (1996) *Küçük adımlar gelişim becerileri envanteri* (Çev. G. Kircaali İltar) Zihinsel Engellilere Destek Derneği - İstanbul Duran Ofset A.Ş. (Orijinal eserin yayın tarihi 1989)
- Quittner A L, Glueckauf R L & Jackson D N (1990) Chronic parenting stress: Moderating versus mediating effects of social support *Journal of Personality and Social Psychology* 59(6) 1266-1278
- Richter Kanık N (1998) *Erken eğitimin gelişim geriliği olan bebeklerin annelerinin stres ve anneler ile bebeklerin etkileşim düzeylerine etkisi* Yayınlanmamış doktora tezi, A.U. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara
- Rousey A, Best S & Blacher J (1992) Mothers and fathers' perceptions of stress and coping with children who have severe disabilities *American Journal on Mental Retardation* 97(1) 99-109
- Scott R L, Sexton D, Thompson B & Wood T A (1989) Measurement characteristics of a short form: The Questionnaire on Resources and Stress *American Journal on Mental Retardation* 94(3) 331-339
- Shonkoff J P & Meisels S J (1992) Early childhood intervention: The evolution of a concept S J Meisels, J P Shonkoff (Eds) *Handbook of early childhood intervention* (3-33) Cambridge: Cambridge University Press
- Sucuoğlu B (1991) *Anne babaların özel eğitim okullarını algılama biçimleri* Yayınlanmamış doktora tezi, H.U. Ankara
- Sucuoğlu B, Kuçuker S & Kobal G (1997) Ev ağırlıklı erken eğitim programlarının gelişim geriliği olan bebeklerin gelişimi üzerindeki etkisinin incelenmesi 7. Özel Eğitim Günleri Kongresi serbest bildiri, Eskişehir Karatepe Yayınları
- Sucuoğlu B N, Cebeci Bakkaoglu H, Ozenmis P & Kavusuz Y (2001) Küçük adımlar erken eğitim programının gelişim geriliği olan çocukların gelişimleri üzerindeki etkisinin incelenmesi (19-51) *Küçük Adımlar Erken Eğitim Programı* İstanbul: Zihinsel Engellilere Destek Derneği
- Turnbull A P (1984) The challenge of providing comprehensive support to families *Education and Training in Mental Retardation* December 261-272
- Walton WT (1993) Parents of disabled children burn out too: counseling parents of disabled children on stress management *International Journal for the Advancement of Counseling* 16: 107-118
- White K R, Bush D & Casto G (1986) Learning from review of early intervention *The Journal of Special Education* 19: 417-428
- Wilton K & Renaut J (1986) Stress levels in families with intellectually handicapped preschool children and families with nonhandicapped preschool children *Journal of Mental Deficiency Research* 30: 163-169
- Wolf L C, Noh S, Fisman S N & Speechley M (1989) Brief report: Psychological effects of parenting stress on parents of autistic children *Journal of Autism and Developmental Disorders* 19(1): 157-166
- Zetlin S, Williamson G G & Rosenblatt W P (1987) The coping with stress model: A counseling approach for families with a handicapped child *Journal of Counseling and Development* 65 April: 443-446